

SONDA DO MORFOSYNTAKTICKÝCH OSOBITOSTÍ URBÁRSKÝCH ZÁPISOV Z ÚZEMIA VÝCHODNÉHO SLOVENSKA V 18. STOROČÍ¹

AN ANALYSIS OF MORPHOSYNTACTIC FEATURES IN 18TH-CENTURY URBARIUM RECORDS FROM EASTERN SLOVAKIA

Lucia Prokopová

Katedra slovenského jazyka, Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

lucia.prokopova@smail.unipo.sk

Abstract: The paper focuses on the analysis of the morphosyntactic features of urbarial records from the territory of eastern Slovakia dating from the second half of the 18th century. Attention is directed towards the identification and description of deviations across individual parts of speech, as well as towards the characterisation of dominant syntactic constructions within administrative and legal² discourse. The research highlights specific word order patterns and the frequent occurrence of elliptical and nominal constructions. Particular emphasis is placed on the influence of Latin and German syntactic models, as well as on the interference of regional dialectal elements. The analysis also takes into account the lack of stabilisation of the contemporary orthographic norm and individual scribal usage. The results contribute to a deeper understanding of the historical morphosyntax of Slovak and to a more nuanced interpretation of the relationship between administrative norms and contemporary language practice.

Key words: Theresian Urbar, historical morphosyntax, administrative texts, linguistic variability, scribal usage, dialectal interference

Úvod

Tereziánsky urbár (TU) vydaný Máriou Teréziou roku 1767 predstavuje významný normatívny dokument, ktorý zásadným spôsobom ovplyvnil sociálno-hospodárske a právne pomery v Uhorsku. Jeho primárnym cieľom bolo upraviť vzťahy medzi poddanými a zemepánmi, presnejšie vymedziť rozsah poddanských povinností a stabilizovať daňový systém (Rebro, 1959). Popri právnej a administratívnej funkcii však urbárske texty predstavujú aj cenný jazykový materiál, ktorý umožňuje sledovať podobu písanej komunikácie 18. storočia na území dnešného Slovenska (Blanár, 2004).

Jazyk urbárskych zápisov nemožno redukovať na homogénny administratívny kód. Ide o texty vznikajúce v prostredí viacjazyčného a viacnárodného Uhorska, v ktorom sa prelínali latinská administratívna tradícia, česká písomná norma a domáce nárečové prvky. Urbár tak predstavuje špecifický typ prameňa – formálne normatívny dokument, ktorý však zároveň zachytáva živé jazykové tendencie prechodového obdobia.

Cieľom príspevku je identifikovať a interpretovať vybrané morfosyntaktické javy v textoch Tereziánskeho urbára spísaných na území dnešného Slovenska, so zreteľom na ich systémový charakter a vývinový potenciál. Pozornosť predkladaného príspevku sa primárne sústreďuje na systematickú identifikáciu, deskripciu a syntetizujúce zhodnotenie

¹ Príspevok je jedným z výstupov riešenia projektu GaPU 9/25 Vplyv sociolingvistických faktorov na syntaktickú štruktúru textov Tereziánskeho urbára.

² V predkladanej práci pristupujeme k administratívno-právnomu zaradeniu analyzovaných textov, a to so zreteľom na ich funkčno-štýlový charakter, ako aj na ich historické (dobové) ukotvenie, a to aj napriek skutočnosti, že súčasná lingvistika operuje s diferencovanejším vymedzením jednotlivých komunikačných sfér (porov. Slančová et al., 2022, s. 187 – 230).

najvýraznejších morfológických odchýlok naprieč jednotlivými slovnými druhmi, ako aj na komplexné uchopenie a nterpretačné zovšeobecnenie dominantných syntaktických špecifik a konštrukčných osobitostí analyzovaného textového materiálu v kontexte dobového administratívno-právneho diskurzu.

1. Pramenná báza a metodologické východiská

Analýza vychádza z excerpce jazykového materiálu z urbárskych zápisov pochádzajúcich z územia dnešného Slovenska. Ide najmä o texty odpovedí poddanských obcí na urbárske otázky a o formulárové časti dokumentov, ktoré majú formálne relatívne ustálenú štruktúru. Výber materiálu bol orientovaný na reprezentatívne doklady morfológických foriem a syntaktických konštrukcií, ktoré sa v texte opakovane vyskytujú. Metodologicky sa príspevok opiera o analyticko-deskriptívny prístup s prvkami komparácie. Jazykový materiál je interpretovaný v kontexte dobovej jazykovej situácie a porovnávaný so súčasnou normou slovenského jazyka, pričom komparácia neslúži na hodnotenie „správnosti“, ale na identifikáciu vývinových tendencií. Zohľadnené sú aj interlingválne vplyvy, najmä české, nemecké a latinské, ktoré mohli formovať podobu administratívneho jazyka. Cieľom nie je vyčerpávajúca kvantitatívna analýza, ale kvalitatívna sonda do vybraných javov, ktoré poukazujú na stabilizujúce sa morfosyntaktické modely a na pretrvávajúce archaických prvkov.

2. Morfológické osobitosti urbárskych zápisov

2.1 Substantíva

V analyzovanom materiáli je výrazne zastúpená skupina deverbatívnych substantív, predovšetkým pri lexémach označujúcich činnosti a procesy súvisiace s hospodárskymi povinnosťami poddaných, taktiež pri spôsobe, ktorým si vedú popri práci pre svojich pánov privyrobit. Najfrekvencovanejšie sa vyskytujú tvary ako *zbiwany* (vykonávanie), *napageni* (napájanie statku), *zarobeny* (zarobenie peňazí), *woženy* (vozenie soli), *wareny* (varenie soli), *sšace* (ozimné siatie), *hnogena* (potreba častého hnojenia) (doklady z TU obce Kecerovské Pekľany). Ide o substantivizované tvary verb, ktoré v administratívnom diskurze plnia funkciu pomenovania povinností, prác a stavov. Ich vysoká frekvencia súvisí s normatívno-inštruktívnym charakterom urbárskeho textu, v ktorom je potrebné explicitne pomenúvať jednotlivé pracovné úkony a záväzky.

V rámci substantívnej zložky analyzovaného materiálu prevažuje používanie konkrétnych substantív, ktoré referujú k reáliám každodenného hospodárskeho, pracovného a sociálneho života poddanského obyvateľstva (napr. pomenovania osôb, predmetov, činností, pozemkov a naturálnych dávok). Abstraktné substantíva sú zastúpené vo výrazne menšej miere a ich výskyt sa viaže predovšetkým na lexikálne jednotky súvisiace s normatívno-právnou sférou, teda s pomenúvaním práv, povinností, záväzkov a administratívnych nárokov vyplývajúcich z urbárskej regulácie. Ide predovšetkým o lexémy označujúce poddanské povinnosti a formy ich realizácie, napr. *roboty*, *povinnosť poddanská*, *dávka*, *deviatok*, *arenda*, *zbiwani* (v zmysle vyberania dávok), ako aj o pomenovania právnych vzťahov a držby pôdy, napr. *grunt*, *sessia*, *celo domnik*, *rola*, *lúka*. Do tejto skupiny patria aj výrazy viazané na administratívnu reguláciu a výkon vrchnostenských práv, napr. *kontrakt*, *urbár*, *poriadky*, *panstvo*, *komora*.

Táto disproporcia poukazuje na výraznú vecnú orientáciu textov a na ich funkčne podmienený charakter, v ktorom dominuje pomenúvanie konkrétnych entít a činností pred abstraktným konceptualizovaním, typickým pre neskoršie administratívne a právne diskurzy.

2.2 Adjektíva a pronomína

Adjektíva, rovnako ako posesívne konštrukcie, vykazujú výraznú odchýlku v slovoslede. Typickým javom je ich časté postponovanie, resp. vkladanie medzi substantívum a iný rozvíjací člen výpovede. Zo syntaktického hľadiska ide o narušenie subordinatívnych syntagiem, ktoré sú z pohľadu súčasnej slovenčiny vnímané ako neštandardné. Reverzné postavenie adjektív a posesív možno interpretovať ako dôsledok vplyvu latinčiny, ktorá fungovala ako oficiálny jazyk administratívy, pričom nie je vylúčená ani regulácia zápisu zo strany pisára pri prepisovaní ústnej výpovede poddaných. Vzhľadom na povahu prameňa však tieto úvahy zostávajú v rovine hypotéz. Lexikálne jednotky vyjadrujúce vlastnosti, kvalitu alebo hodnotenie nachádzajúce sa v textoch urbárov: *žadne Urbare, podansku powinnosť, dawneho običage, robotni Statek, dostatečne pastwiska, zlu a neprístupnu cestu, skalowite zeme, plane aneurodne polyo, welka a teška robota, nektere, takowe*.

2.3 Numeráliá

Numeráliá sú v texte zaznamenávané prevažne v písanej podobe, len zriedkavo pomocou číslíc – *pet aneb stiri wozi Sena*. Často sa vyskytujú aj neurčité číslovky (*veľa, málo*) alebo ich vystupňované ekvivalenty. Práve v oblasti numerálií je zreteľne prítomná dialektová vrstva, konkrétne šarišské prvky, napr. tvar *dva* (najčastejšie zapisované ako *dwa*) namiesto spisovného *dve* pri feminínach a neutrách, ako aj forma *perši* vo význame *prvý*. Osobitnú pozornosť si zaslúži zápis kardinálnych číselníkov prostredníctvom arabských číslíc s bodkou, teda grafický model typický pre ordináliá, ktorý sa v analyzovaných urbárskych zápisoch objavuje aj v kontextoch, kde ide jednoznačne o vyjadrenie kardinálnej hodnoty (*12. za hus, 3. za kuri, 6. geden Meh*). Tento jav možno interpretovať nielen ako dôsledok dobovej grafickej neustálenosti a interferencie administratívnych konvencií, ale aj ako potenciálne zámerný pragmatický prostriedok so zabezpečovacou funkciou. V hypotetickej rovine možno predpokladať, že pripojenie bodky za číslicu mohlo plniť preventívnu ochrannú funkciu pred dodatočnými zásahmi do číselných údajov, najmä pred ich mechanickým rozširovaním alebo manipuláciou (napr. dopísaním ďalšej číslice). Takýto grafický „uzáver“ číselného údaj mohol v administratívnej praxi zvyšovať mieru formálnej kontroly a autenticity zápisu, čím nepriamo prispieval k právnej záväznosti evidovaných povinností, dávok a kvantitatívnych údajov v urbárskom registri.

2.4 Verbá

V oblasti verbálnych tvarov sa pozoruje najvyššia miera variability, a to nielen v morfolologickej realizácii a časovaní, ale najmä v slovoslede. Časté je postavenie slovesa na konci výpovede, čo poukazuje na vplyv latinského, prípadne ešte výraznejšie nemeckého vetného modelu, napr. *Powinost Podansku zbiwame. Drewo, ktere na paleni uhlya prichistano ge*. Netypické z hľadiska súčasnej normy je aj umiestnenie infinitívu v konštrukciách s modálnym slovesom, kde je infinitív často výrazne oddialený alebo presunutý až na koniec vety – ... *nasso weci predawat možeme*. Tento jav spolu s dĺžkou jednotlivých výpovedí a súvetí znižuje zrozumiteľnosť textu z hľadiska súčasných recepčných a komunikačných konvencií. Popri infinitíve sa v texte vyskytujú aj iné neurčité tvary slovies, predovšetkým činné participiá a transgresívy – *yduce, widuce*, čo korešponduje s administratívnym a normatívnym charakterom urbárskeho textu. Výrazne sú zastúpené aj reflexívne konštrukcie a pasívne vyjadrenia, ktoré prispievajú k neosobnej a objektivizovanej štylizácii výpovedí – *prigimalo se, nezrodi se*.

2.5 Adverbiá

Pri tomto slovnom druhu sú v textoch najviac zastúpené práve príslovky času, miesta a spôsobu – *teraz, dosawat, predtim, nikda, často, welmi, dostatečne, naspatek*. Ostatné typy, napr. príslovky príčiny, miery či zreteľa, sa v texte vyskytujú len sporadicky. Táto distribúcia, domnievame sa, úzko súvisí s praktickým, inštruktívnym zameraním urbárskych zápisov, ktoré preferujú konkrétne časovo-priestorové určenie povinností.

2.6 Prepozície

Frekventované sú najmä prvotné jednoduché predložky: *w, z, od, do, cez, pod, pred, wedle, skrz, skrze*. Ojedinele sa vyskytujú aj druhotné predložky, napr. *mesto* vo význame *namiesto* (doklady z TU obce Kokošovce). Výber predložiek zodpovedá administratívnej potrebe presného vymedzenia priestorových, príčinných a vzťahových okolností.

2.7 Konjunkcie a partikuly

V oblasti spojovacích prostriedkov prevažujú parataktické konjunkcie, čo korešponduje s vysokým zastúpením parataktických súvetí a syndetického pripájania enumeratívnych členov. Nachádzajú sa tu však aj hypotaktické spojky a zložené konektory (*preto, síce*). Najfrekventovanejšie sú tvary *a, i, y, budto, ale, ponevač, ani, ako, že*. Z partikul sú doložené najmä *wssak*, dokonca i partikuly reflektujúce geografickú polohu obcí, a to práve vplyvom východoslovenského nárečia, konkrétne šarišského – *lem* (vo význame *len*), *tež/tiž (tiež)*, *ne*. Onomatopoické prostriedky sa v analyzovanom type textu prirodzene nevyskytujú.

3. Syntaktické osobitosti

V analyzovaných textoch sa vyskytujú jednoduché vety aj súvetia, parataktické (v prevažnej miere) i hypotaktické. Z hľadiska radenia viet je pozoruhodná kombinácia syndetického pripájania prostredníctvom konektorov *a, i*, často písaného práve ako *y* a asyndetického radenia, ktoré je typické najmä pri enumeráciách. Práve asyndetické radenie výrazne komplikuje sémantickú interpretáciu jednotlivých syntagiem a celých výpovedí. Pre urbárske texty je charakteristické nominálne vyjadrovanie a časté využívanie eliptických konštrukcií, čo súvisí s administratívnym štýlom a so snahou o ekonomizáciu jazykových prostriedkov. Výpovede sú často redukované na jadrové pomenovania javov a povinností, pričom kontext zabezpečuje ich interpretačnú úplnosť.

Môžeme teda konštatovať, že v nami spracovanom analyzovanom korpuse urbárskych zápisov sa s vysokou frekvenciou uplatňuje nominálne eliptické vyjadrovanie, pri ktorom dochádza k systematickej redukcii predikačnej (verbálnej) zložky výpovede, a to buď v podobe jej čiastočnej eliminácie, alebo úplnej absencie, čím sa oslabuje explicitná syntaktická väzba medzi aktantmi výpovede a posilňuje sa pomenúvacia, deskriptívna funkcia substantívnych konštrukcií ako nositeľov významu v rámci administratívno-právneho diskurzu sledovaného obdobia (Ivanová, 2020, s. 49 – 59).

4. Ortografické a grafické osobitosti

Ortografická a grafická podoba analyzovaných urbárskych zápisov sa vyznačuje výraznou mierou nejednotnosti a variability, ktorá evidentne reflektuje absenciu pevne kodifikovanej pravopisnej normy v sledovanom historickom období, ako aj pravdepodobné individuálne preferencie a zvyklosti konkrétnych pisárov pôsobiacich v jednotlivých obciach.

Popri tendencii k uplatňovaniu jednoduchého (fonetického) pravopisného princípu sa v texte miestami zachováva aj zložkový spôsob zápisu, čo dokumentuje napríklad grafická realizácia fonémy -š prostredníctvom digrafémy ss, pričom v rámci toho istého textového korpusu možno paralelne pozorovať aj kombinované pravopisné modely, ktoré svedčia o kolísaní medzi viacerými grafickými riešeniami bez zreteľnej normatívnej stabilizácie.

Za výrazne frekventovaný jav možno označiť aj zápis hlásky -j prostredníctvom grafického znaku -g, čo poukazuje jednak na historické ortografické tradície, jednak na možné interferenčné vplyvy iných písomných kultúrnych kódov (najmä nemeckého a latinského pravopisného úzu), ktoré sa v administratívnej praxi daného obdobia uplatňovali ako prestížne vzory. Analogicky neustálený charakter má aj kolísanie medzi grafémami -y a -i, ktoré sa v analyzovaných textoch striedajú miestami až bez zjavnej vnútornej logiky či opory v morfolologickej alebo etymologickej motivácii, čo možno interpretovať ako dôsledok nediferencovaného fonologického vnímania týchto vokálnych kvalít v písárskej praxi, prípadne, a to najmä ako prejav absencie záväznej ortografickej regulácie.

Variabilita sa výrazne prejavuje aj v oblasti používania veľkých písmen, aplikácie diakritických znamienok a interpunkčných prostriedkov, ktoré sú v jednotlivých zápisoch uplatňované nekonzistentne, často selektívne a miestami výrazne redukované, ba dokonca úplne absentujú, čo má sekundárny dopad na čitateľnosť, segmentáciu výpovede a interpretáciu syntaktických vzťahov v texte.

Súhrnne možno konštatovať, že uvedené ortografické a grafické osobitosti predstavujú nielen formálnu charakteristiku skúmaného materiálu, ale zároveň poskytujú svedectvo o prechodnom, normotvorne nestabilizovanom štádiu vývinu písanej podoby slovenčiny v administratívno-právnom diskurze 18. storočia, v ktorom sa výrazne uplatňuje individualizovaný písarský úzus ako dominantný regulátor grafickej realizácie jazykových prostriedkov.

5 Interlingválne a sociolingvistické aspekty

Jazyk urbárskych textov nemožno chápať ako uzavretý a autonómny systém. Vznikal v prostredí, kde latinčina plnila funkciu oficiálneho administratívneho jazyka, nemčina sa postupne vrývala do povedomia a nahrádzala latinčinu v pozícii lingua franca, pričom čeština mala taktiež silné postavenie v písomnej kultúre. Neopomenieme ani silne zastúpenú maďarčinu v komunikačnej rovine participantov, ktorá sa taktiež reflektovala vo výpovediach jednotlivých poddaných. Súčasne však texty zachytávajú prvky regionálneho úzu, konkrétne dialektizmy. Výsledná podoba jazyka urbárov je preto priesečníkom viacerých normotvorných tendencií. Ide o hybridný útvar, v ktorom sa stretáva nadregionálna administratívna tradícia s lokálnymi jazykovými prvkami. Tento fakt má zásadný význam pre interpretáciu morfosyntaktických javov, ktoré nemožno vytrhnúť zo širšieho sociolingvistického kontextu.

Záver

Analýza vybraných morfosyntaktických javov v textoch Tereziánskeho urbára poukazuje na dynamický stav jazykového systému v 18. storočí. Kolísanie pádových koncoviek, ktoré sa v texte vyskytuje, napr. v týchto prípadoch: w tidnu/w tidni, ze statkom/ze statkem, variabilitu adjektívnej zhody či osobitosti vetnej štruktúry nemožno interpretovať ako prejav neusporiadanej, ale ako doklad prechodovej normy. Urbárske texty dokumentujú fázu postupnej stabilizácie morfológických a syntaktických modelov, ktoré sa neskôr stanú súčasťou kodifikovanej podoby slovenského jazyka. Zároveň ponúkajú cenný materiál pre

výskum historickej syntaxe a pre pochopenie formovania administratívneho diskurzu na území dnešného Slovenska.

Zaujímavé sú aj z hľadiska skúmania syntaxe jednotlivých nárečí v závislosti od výberu regiónu, z ktorého sa texty budú skúmať. Príspevok tak poukazuje na potenciál urbárskych dokumentov ako jazykového prameňa a otvára priestor pre ďalšie detailnejšie analýzy, ktoré by mohli prehĺbiť poznanie historickej jazykovej dynamiky v období pred nástupom národnej kodifikácie.

Literatúra

BLANÁR, Vincent. 2004. Adam František Kollár a Tereziánsky urbár z r. 1767. In: M. Imrichová (ed.). *Slovenčina na začiatku 21. storočia na počesť profesora Ivora Ripku*. Prešov : Vydavateľstvo PU. 408 s.

IVANOVÁ, Martina. 2020. *Syntax slovenského jazyka*. Prešov : PU v Prešove, 2020, 283. ISBN 978-80-555-2482-5.

REBRO, Karol. 1959. *Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959. 668 s.

SLANČOVÁ, Daniela et al. 2022. *Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky (II)*. Prešov : Vydavateľstvo PU, 2022, 448 s. ISBN 978-80-555-3009-3.

Pramene

Archívne digitalizované materiály Tereziánskych urbárov z oblasti Šarišskej stolice. Budapešť: Maďarský národný archív. Dostupné na: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNRUdZPVNcdTAwYzFST1MifQ> [2026-01-28].